

Havlová, Eva

Názvy plavuně v jihoslovanských jazycích

In: *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca. IV, (Příspěvky přednesené na IV. balkanickém sympoziu v Brně ve dnech 25. a 26. května 1994)*. Dorovský, Ivan (editor). 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1995, pp. 89-94

ISBN 8021011580

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/122739>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

NÁZVY PLAVUNĚ V JIHOSLOVANSKÝCH JAZYCÍCH

Sémantická motivace názvů rostlin vychází jednak z jejich vnější podoby, jednak podle jejich účinků na člověka, ať už skutečných (u rostlin léčivých a jedovatých) či domnělých (u rostlin, užívaných k čarám).

Zejména rostliny, jichž se užívá v lidovém léčitelství a k magii, mají značný počet nářečních názvů s velmi rozličnou sémantickou motivací. Ukažme si to na jihoslovanských názvech plavuně vidlačky.

Lycopodium clavatum, česky *plavuň vidlačka*, má v bulharštině podobný botanický název jako čeština: b. *plavun*, dial. *plaun* (ACHT. 204), pod. i srb. *pla(v)un* (SIMON. 286), jež však není botanickým termínem. Jsl. názvy jsou, podobně jako r. *plaún* (ANN. 203) či ukr. *plaún* (MAK. 220), domácím pokračováním starého slovanského názvu, odvozeného od *plavati* činitelským sufixem *-unъ*, kdežto č. *plavuň* převzal Presl z ruštiny a upravil sufix na femininové *-uň* (slovenština má dnes *plavúň* mask.). Sémantická motivace tohoto zřejmě starobylého názvu je průhledná: „to, co plave“. Dal' (DAL 3, 297) je vysvětluje jako „vodní, plovoucí rostlina, mech“, což není správné, neboť plavuň roste spíše na suchých místech, v lesích, na skalnatých svazích apod. Lépe vysvětluje motivaci Machek: „Jméno pochází od toho, že výtrusy plovou po vodě, nesmáčejíce se jí. Tato vlastnost byla a dosud je lidu známa“ (MACHEK 1954, 27). Je ještě jiné vysvětlení motivace, opírající se ale jen o jistou pověru, kterou z Valašska uvádí Václavek: „Když se vysype tráva z noše do vody, všecka jde dolů vodou, jen rváč (t.j. plavuň vidlačka) jde „hore vodú“, po čemž se pozná.“ (VÁCL. 49). Podle ní by **plavunъ* bylo to, co skutečně „plave“ proti proudu, kdežto jiné rostliny se jen dají vodou unášet.

Alé pravděpodobnější je asi přece jen výklad Machkův podle plovoucích, ve vodě se nepotápějících výtrusů. Velice hojné, žlutě zbarvené spóry jsou totiž dosti často základem pojmenování této rostliny, jistě též proto, že hrály významnou úlohu v léčitelství, nejen lidovém. Působí proti zánětům kůže a hodí se dobře jako zasypací prášek pro děti (MACHEK l.c.). Též jiné prameny (MARZELL 1938, 46 aj.) se zmiňují o tom, že se plavuňové výtrusy užívají jako zásyp a prodávají v lékárnách.

Tato skutečnost se odráží např. v těchto názvech plavuně: v srb. dial. *prašuljica*, doslovně „prášek“ (slovotvorně srov. srb. *prašuljak* „prášek“) a v *crvotočina*, jež je charvátským botanickým termínem pro ten rod (obojí uvádí SIMON. 285–6). *Crvotočina* jinak znamená „červotočina“ a výtrusy, sypající se z plavuní, jsou tak srovnávány s práškem, sypajícím se z červotočivého dřeva. Podobně je tomu např. u něm. *Wurm-mehl*. V němčině se ostatně najde i hodně sémantických paralel pro užití spór k zásypu: *Einstreupulver*, *Feldpuder*, *Heidemehlchen*, *Hübelmehl* (*Hübel* „pahorek“), *Pillenmehl* (sypaly se jím pilulky), s narážkou na magické účinky rostliny *Hexenmehl* aj. (vše MARZELL 2, 1492–3).

Srbský botanický termín je *prečica*, o němž Rj 11, 457 soudí, že je nejasného původu. SKOK je neuvádí vůbec. Přesto si myslím, že je to slovo etymologicky průhledné, příbuzné s ch. *priječiti* (*se*) „zabraňovat, být ve sporu, svářit se s kým“, srb. dial. *prečkat se* „přít se, hašteřit se“, jež bylo přejato i do rum. *a să prici* jako „hádat se, být ve sporu“. Patří do rodiny psl. **perkъ* „napříč“, srov. podobný sémantický vývoj v stsl. *prěkoslov(es)ije*, *prěkoslov(es)bstvije* „odmlouvání, odpor, spor“. Význam „svářit se, být ve sporu“ z pův. „přičít se, dělat něco někomu napříč“ pochopíme tedy snadno, ale jak souvisí s rostlinou plavuní? Zde nám přijdou na pomoc fakta etnografická. MARZELL 2, 1489 uvádí slovenskou pověru: kdo do davu lidí hodí tuto rostlinu, vyvolá mezi nimi hádku a rvačku. Též na Valašsku: „Kdyby ho (*rváče*, t.j. plavuň) někdo pohodil do stavení tak, co by žádný nevěděl, strhne se v tom domě veliká hádka a pohoršení je hotovo. Rovněž i u muzigy hodí–li kdo *rváče* na zem, hned se všichni do jednoho porvou.“ (VÁCL. 49). Srb. *prečica* má tedy stejnou motivaci jako ono mor. *rváč* (uvádí je i BARTOŠ 369 aj.), ukr. *zvadnyk* (od *zvada* „svár“), *svarnyk* „*Lycopodium clavatum*“ (MAK. 220) a něm. dial. *Zankkraut*, *Teufelszankkraut* (MARZELL l.c.). Trochu jinou motivaci uvádí MACHEK 1954, 27n, rovněž z VÁCL. 49 : „O děvče, které má *rváče* u sebe, hoši se rvou. Má–li prodavač na trhu *rváče*, jde mu zboží na dračku, okamžitě vyprodá.“

Konečně poslední z jihoslovanských botanických termínů, slovin-ský název *lisičjak*, vychází sémanticky z tvaru rostliny. Plavuň vidlačka má plazivou, až 1 m dlouhou lodyhu, se vztyčenými, vidličnaté¹ dělenými větvemi a s čnějícími palicovitými² výtrusnými klasy. Její hustě olistěné mladé výhonky připomínají chlupatý ocas. Vedle sln. *lisičjak*, dial. i *lisič(j)ek*, *lisičje*, *lisičnik*, *lesičjek*, *lesičič*, nalézáme v slovinštině i název *lisičji rep* (vše KARLIN 14), jenž zcela odpovídá něm. *Fuchsschwanz*, *Fuchszagel*, angl. foxtail apod. (MARZELL 2, 1481).

Podobnou motivaci mají i názvy, vycházející z představy srstí obrostlé zvířecí tlapy. Z jihoslovanské oblasti sem patří ojediněle doložené charv. *vučja noga*: ŠULEK 260 je uvádí z Alschingera³ a právem poznamenává, že je to kalk vědeckého názvu *Lycopodium*. Též p. *wilcza stopa* (ROSTAF. 346) je jen ojedinělý kalk, rovněž z 1. pol. 19. století. O onom vědeckém názvu soudí MARZELL 2, 1480, že on sám je kalkem starého německého názvu, srov. dnešní dial. názvy *Wolfsklaue(n)*, *Wolfstope* (od něm. dial. *Tope(n)*, *Tape(n)* „tlapa“) a řadu stejných názvů z dalších germánských jazyků: nizoz. *wolfsclauwen*, *wolfspoot*, island. *vargslappi*, dán. *ulvefod* aj. Podobné názvy najdeme i v románských jazycích: franc. *ped de loup* (od r. 1577), *patte de loup* (od r. 1557) aj. (MARZELL l.c.).⁴ Kombinací obou pojmenování – podle vlčí tlapy a zvířecího ocasu – je mor. a slez. *vlčí ocasy*.⁵

Něm. *Wolfsklaue* nás svádí k tomu, abychom předpokládali stejnou sémantickou motivaci i u sln. dial. *parkelj*, *parkeljč*, vlastně „pazneht, spár“. Ale protože s adjektivním určením najdeme pro tuto rostlinu v slovinštině jen název *vranji parkeljč*, odpovídající něm. *Krähenfuß*, je pravděpodobnějším vyjít pro motivaci z představy vidličnatě větvených lodyh, připomínajících ptačí spár (MARZELL 1938, 45 při výkladu něm. dial. *Kreienfoot*, *Kroanfuß*, *Krahhax'n*). Podobnou motivaci má i ukr. lidové *kurjača lapka* (MAK.220).

Plavuň vidlačka bývala dřive a lidem je někdy i dnes řazena k mechům. O tom svědčí i staré latinské názvy *muscus clavatus*, *muscus ursinus*, *muscus terrestris*, jemuž odpovídá v českém překladu Mattioliho *mech zemský* (MACHEK 1954, 27). Stopy tohoto pojetí nalézáme v ch. *mah od zemlje*, *mašina od zemlje* (SIMON. 286), což je podle ŠULKA 218 kalk ital. *mosco terrestre*. Je i slk. *machovina* t.v. (KÁLAL 319).

Protože je plavuň rostlina plazivá, bývá označována jako rostlina či mech hadí. Ojed. v ch. *zmijina mahovina*, *zminja mahovina* (SIMON. l.c.; ŠULEK 218), častěji v němčině: *Schlangenmoos*, *Snakenmuss*, *Schlangenkraut*, *Natternkraut*, *Schlangengras* apod. (MARZELL 2, 1479). Též v ruštině najdeme starší název *moch zmeinyj* (ANN. 203).

Z plazivosti rostliny lze vysvětlit i sln. název *pestina vlaka* (SIMON. l.c.). *Vlaka* ovšem patří k sln. *vlěči (se)* „táhnout (se), vléci (se)“, ale motivace adjektiva není jednoznačně zjistitelná.

Názvy vycházející z významu „pentle, páska“ bychom sice také mohli vyložit z plazivosti rostliny, ale zde bude motivace trochu jiná: z plavuně se pletly věnce a pásy, jež se věšely kolem oken, oplétala se jimi zrcadla apod., to vše na ochranu před čarodějnicemi, mûrou a vůbec zlými duchy⁶. Se sln. *trakovje* (kolektivum k *trak* „stuba, páska“), *povojčki*, *Mari-*

jini povoječki, povoji device Marije a s ch. *vilin vinac* můžeme srovnat ukr. *(o)pojasmuk*, něm. *Gürtelkraut, Hexengürtel, Hexenkraut, Spiegelkraut, Kranzlmöis* apod. (MARZELL 2, 1478, 1488n).

Pro slovinské názvy *dremavc, zaspanec, zaspanček* je možno uvést sém. paralelu ze Slovenska: slk. *spavec* (KÁLAL 630). Věcné vysvětlení podává ANN. 203: této rostliny se užívalo ve vologodské gubernii jako léku proti nespavosti.

Z plavuní se dříve dělala i pometýlka k čištění chlebové pece. Odtud sln. názvy *ometalo* a *omelišje* (SIMON. 286), u nichž nemůžeme vyloučit německý vliv: *Wischgraut, Ofenwisch* jsou ze Štýrska, něm. *(Ofen)kearoch* přímo z dnešního slovinského území, *Bäckengras* z Korum, ale pod. něm. názvy mají širší rozsah: jsou doloženy v Tyrolsku, Bavorsku, *Strauhwischgroos* u Mariánských Lázní (MARZELL 2, 1485).

Zcela neprůhledný je pro mne sln. název *bešurit*. Málo jasné je i ojed. starší charv. *samolja*⁷: snad ze *samo-* a *-lja* z **lija* k *liti* jakožto „samo vytékající“ podle hustě vypadávajících spór?

Ojedinele dochází k záměně plavuně a kapradě, jak o tom svědčí charv. *divji preprat* (ŠULEK 310 z oblasti Karlovce a Virovitice), jež jinde znamená, pod. jako *divji preprot* či *preprut divja*, „*Aspidium filix mas, kaprad' samec*“. Tertium comparationis je patrně to, že obě rostliny hrály význačnou roli v léčitelství i magii, např. obě mohly podle pověry působit jako „bludný kořen“⁸.

POZNÁMKY

- 1 Odtud české druhové jméno *vidlačka*, přejaté z pol. *widlak*.
- 2 Odtud slovinské druhové jméno *kjasti l.*, jež překládá lat. *clavatum*, od lat. *clava* „palice“, a b. *machalčest plavun*, doslova „vřetenovitý“.
- 3 Alschinger, Flora Jaderensis, 1832.
- 4 Ze srovnání s tlapou jiného zvířete vznikl něm. botanický termín *Bärlapp*, sr. i starší vědecký název *pes ursinus* a p. *niedzwiadzia tlapa* (ROSTAF. 1, 102).
- 5 E. Havlová, České slovo *ocas* a jeho sémantický vývoj. In: Naše řeč 75, 36.
- 6 Věřilo se, že věnec z plavuní, jímž je ověšeno zrcadlo či jiné části jizby, se stále chvěje (odtud i něm. dial. název *Unruhe*), ale když vstoupí do místnosti čarodějnice, ustrne bez hnutí (MARZELL 2, 1488n).
- 7 ŠULEK 347 je uvádí z rukopisné sbírky charvátských jmen rostlin od O. Vujičiče.
- 8 Dostí častý je německý lidový název kapradě *Irrkraut*. Že i plavun má stejný účinek, věřili Němci v Pohodlavi, kde se plavun nazývá *Irrkraute*, v tom významu i v Pfalci *Errkraut* (MARZELL 1938, 45, MARZELL 2, 1489).

ZKRATKY

- ACHT. B. Achtarov aj., Materiali za bälgarski botaničen rečnik, Sofija 1939.
 ANN. N. Annenkov, Botaničeskij slovar', 2. vyd., Peterburg 1878.
 BARTOŠ F. Bartoš, Dialektický slovník moravský, Praha 1906.
 DAL V. Dal', Tolkovij slovar' živogo velikorusskogo jazyka I-IV, 3. vyd. dopl. J. Baudouin de Courtenay, S. Peterburg 1903-1909.
 KÁLAL M. Kálal, Slovenský slovník z literatúry aj nárečí, Banská Bystrica 1924.
 KARLIN M. Karlin, Slovenska imena naših zdravilnih rastlin, Ljubljana 1964.
 MACHEK 1954 V. Machek, Česká a slovenská jména rostlin, Praha 1954.
 MAK S. Makowiecki, Słownik botaniczny łacińsko-mańoruski, Kraków 1936.
 MARZELL H. Marzell, Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen (A-O, od P vydal z pozůstalosti H. Paul), Leipzig 1943-1979.
 MARZELL 1938 H. Marzell, Geschichte und Volkskunde der deutschen Heilpflanzen, Stuttgart 1938.
 Rj. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb 1880-1967.
 ROSTAF. J. Rostafiński, Słownik polskich imion rodzajów oraz wyższych skupień roślin I, Kraków 1900.
 SIMON. D. Simonović, Botanički rečnik. Imena biljaka, Beograd 1959.
 SKOK P. Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-IV, Zagreb 1971-1974.
 ŠULEK B. Šulek, Jugoslavenski imenik bilja, Zagreb 1879.
 VÁCL. M. Václavek, O čarodějné moci některých rostlin. Časopis Vlasteneckého musejního spolku v Olomouci 9 (1892) 48-49.

DIE SÜDSLAWISCHEN BENENNUNGEN DES KEULEN-BÄRLAPPS

Die Volksnamen, sowie die botanischen Termini für den Keulen-Bärlapp (*Lycopodium clavatum*) beziehen sich teils auf seine äußere Erscheinung, teils auf seine Verwendung.

Die zottig behaarten Sproßspitzen erinnern an einen Schwanz (d. *Fuchsschwanz*, sln. *lisičjak*, *lisičji rep* u.ä.) oder eine tierische Pfote (kr. *vučja noga* und p. *wilcza stopa*, beides aus der 1. Hälfte des 19. Jh., sind wohl Lehnübersetzungen des botan. Namens *Lycopodium*), die gabelig verzweigten Sprosse oder Sporangienstände an Vogelklauen (sln. *parkelj*, *vranji parkelj*, d. *Krähenfuß* u.a.). Da der Bärlapp umherkriechende Stengel besitzt, wurde er als eine sich ziehende Pflanze bezeichnet (sln. *pestina vlaka*) oder nach Schlangen benannt und in älterer Zeit zu den Moosen gerechnet (kr. *zmijina mahovina*, *zminja mahovina*; kr. *mah od zemlje*, *mašina od zemlje* ist wohl dem lat. *muscus terrestris*, bzw. ital. *mosco terrestre* nachgeahmt). Da seine Sporangienähren reichlichen gelben Sporenstaub entlassen, wird er kr. *crvotočina*, s. dial. *prašuljica*, und wohl auch kr. *samolja* (falls aus **samo-lija*) genannt.

Es wird angenommen (Machek 1954, 27), das auch b. s. *pla(v)un* nach den im Wasser schwimmenden, nicht untertauchenden Sporen benannt ist, aber es gibt noch eine andere Erklärungsmöglichkeit: nach dem Volksaberglauben unterscheidet man den magische Kräfte besitzenden Bärlapp von gewöhnlichen Pflanzen dadurch, daß er, ins Wasser geworfen, stromaufwärts schwimmt, während andere Pflanzen durch den Strom abwärts getrieben werden. Man glaubte auch, daß der Bärlapp gegen bösen Zauber schützt, deshalb hängte man daraus geflochtene Kränze und Bänder in der Stube auf (kr. *vilin vinac*, sln. *trakovje*, (*Marijini povožčki*, *povoji device Marije*).

Ein anderer Aberglaube hilft uns den bisher ungeklärten serb. Namen *prečica* zu deuten: wirft man ungemerkt den Bärlapp zwischen die Leute, entsteht Zank und Rauferei (vgl. auch mähr. *rváč*, ukr. *zvadnyk*, *svarnyk*); *prečica* gehört also in die Familie des s. dial. *prečkat se*, kr. *priječiti se* „zanken, hadern“.

Der Bärlapp wird auch häufig in der Volksmedizin gebraucht, u.a. als Schlafmittel (sln. *dremavc*, *zaspanec*, *zaspanček*, vgl. auch slk. *spavec*), als Streupulver für Kinder usw. Auch zum Auskehren der Backöfen wurde die Pflanze verwendet (sln. *ometalo*, *omelišje*, vielleicht nicht ohne den Einfluß des d. dial. *Bäckengras*, *Ofenwisch* u.ä.).

Kr. *divji preprat* beweist die Verwechslung des Bärlapps und des Farnes, die auch in deutschen Mundarten vorkommt, vgl. d. *Irrkraut* für beide Pflanzen.